

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ЧЕРНІГІВСЬКОГО КУПЕЦТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

О. М. Любич

(Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів)

Стаття присвячена визначенню місця купецтва в соціальній структурі українського суспільства на початку ХІХ ст., взаємовідносинам міської «верхівки» з представниками інших соціальних верств населення. Автор простежує процес збільшення соціального статусу представників купецького середовища, які часто обіймали посади чиновників. Усе це призвело до того, що державна влада, даючи купецтву визначені пільги, наблизила представників «третього стану» до дворян.

Ключові слова: чернігівське купецтво, соціальний статус, купецькі гільдії, права, привілеї, державна влада.

O. A. Lyubych. Social status of Chernihiv merchants in the first half of the XIX century

The paper investigates the dynamics of the number of county merchants of Vyatka province in the second half of the XIX century, determines its role in the economic development of cities and provinces. The main factors determining demographic processes in the merchants surrounding were the processes caused by the capitalist modernization of Russian economy: the development of market relations and the intensification of commercial activity, changes in the Russian legislation in the sphere of business regulation, the corporatization of capital, changes in social class structure of Russian society. The author analyzes the process of raising the social status of merchants, who, being aware of their role in the national economic life, not only participated in the governmental institutions' activity as advisors on important economic issues and held high-level official positions, but also were actively involved in the law-making process. Consequently the authorities granting certain privileges to merchants approached the third estate representatives to the nobility. In article the different points of view on determination of a place of the Russian merchants in social structure of the first third of the XIX century are considered. The author analyzed views of jurists concerning time of origin of estates in Russia and a role in this process of the state. The output is drawn on belonging of merchants to not hereditary professional corporation which can conditionally be considered as estate. This article aims to reveal the place of merchants in the social structure of the Ukrainian society in the early XIX centuries, the relationship of the city "elite" with the representatives of other social groups. A reliable indicator of these social processes are family ties that were based on both within- and outward estate relations in different periods of time. The choice of a life partner shows how the relative openness of the merchants in the period of its formation on the basis of Peter's I, and, later, Catherine's II laws, the gradual "locking" in the first half of the first third XIX century, thus characterizing formation of the capitalist society based social estates. In the article the socio-cultural image of the chief uyezd town of first third the XIXth century, in which formation the key role was played by the merchants, is considered. Carrying out the empirical approach to the research of Chernihiv merchant class, the author comes to the conclusion about the importance of this estate in the unique system of values that includes entrepreneurship and charity, which had impact on the culture of Russia as a whole.

Key words: Chernihiv merchants; social status; merchant guilds; rights; privileges; state power.

© О. М. Любич, 2019

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України великого піднесення набули ринкові відносини. Підприємницька діяльність стала одним із факторів виживання українців в умовах перманентних кризових явищ. Це стало поштовхом до зростання в історико-економічній науці інтересу до традицій торговельної й промислової діяльності купецтва. Історія цієї групи населення є актуальною тому, що в сучасних умовах важко зрозуміти особливості розвитку того чи іншого регіону без визначення ролі й місця в його економічному й суспільному житті купецтва. Особливістю першої половини ХІХ ст. для Чернігівщини стало те, що саме тоді на її території відбувався процес активного формування торговельного прошарку, основу якого становило купецтво. Його вплив на життя регіону був досить значним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії сьогодні практично відсутні спеціальні праці з історії купецтва Чернігівщини першої половини ХІХ ст., хоча є література, в якій розглядаються окремі аспекти цієї важливої проблеми¹. Лише деякі моменти, пов'язані з участю купців у формуванні підприємницького прошарку регіону в першій половині ХІХ ст., розглядалися в працях І.О. Гуржія, Б.А. Кругляка, Т.І. Лазанської, В.В. Крутикова, Ю.А. Белікова та О.М. Доніка². В останні роки з'явилися наукові праці, присвячені діяльності найбільш відомих в Україні підприємців і урядовців купецького походження – Терещенків, Харитоненків та інших³.

Мета статті. Ми ставимо за мету розглянути історію купецтва Чернігівщини зазначеного періоду як окремої соціальної групи зі своїм правовим статусом, етнічною структурою, становою належністю та професійною організацією, проаналізувати джерела його формування, роль в економічному й громадському житті. Досягнення цієї мети можливе шляхом вирішення двох завдань: вивчення сучасних концептуальних підходів до дослідження провінційного губернського купецтва Російської імперії; розкриття ключових характеристик, впливу на еволюцію чисельності купецтва губернського та повітових міст.

Виклад основного матеріалу. Історія купецтва Чернігівщини своєрідна, навіть унікальна. Цьому сприяли певні фактори: по-перше, географічні умови, по-друге – місцеві звичаї та традиції. Слабкість центральної державної влади в Україні в дру-

---

¹ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. Київ, 1972. 240 с.

² Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1959. № 5. С. 36–52.

Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. Київ, 2004. 80 с.

Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. *Український історичний журнал*. 1974. № 3. С. 36–43.

Крутиков В.В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России. *Из истории буржуазии в России*. Томск. 1982. С. 47–63.

Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст. *ВІЖ*. 1996. № 2. С. 65–73.
Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2003. 280 с.

Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.). *ВІЖ*. 2006. № 3. С. 16–41.

³ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. Київ, 2004. 314 с.

Мудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. Суми, 2003. 192 с.

гій половині XVII ст., нездатність її забезпечити особисту й майнову недоторканність мандрівним купцям змусили їх піти на об'єднання для самозахисту в гільдії. Їхні члени зобов'язувалися допомагати один одному під час подорожей. Об'єднання купців мало на меті також монополізацію торгівлі й усунення конкурентів. Торговельну діяльність кожен здійснював самостійно. Члени гільдій були «регулярними» громадянами, які брали участь у виборах міських магістрів. В основу юридичного оформлення був покладений не спадковий, а майновий принцип.

Катерина II маніфестом від 17 березня 1775 р. затвердила розподіл купецтва на три гільдії, належність до яких поставила в залежність від оголошеного кожним капіталу «по совести»⁴. Розділення купецтва на три гільдії було закріплено «Жалуваною грамотою містам» від 21 квітня 1785 р.⁵ За цим документом, усе міське населення поділялося на шість категорій, серед яких записані в гільдії купці були віднесені до другої (розмір оголошеного капіталу для першої гільдії було визначено в межах 10–50 тис. руб., другої – 5–10 тис. руб., третьої – від 1 тис. до 5 тис. руб.)⁵. Уряд певною мірою зближував купецьку верхівку з дворянством через надання різних звань, привілеїв, нагородження чинами, орденами. Наприклад, навесні 1800 р. було затверджено указ про встановлення для купців звання «комерції радника», що прирівнювалося до VIII класу статської (цивільної) служби. Купці, які його отримували, за певних умов могли купувати села з кріпаками (проте це право належало їм особисто й не поширювалося на нащадків). За заслуги їх нагороджували орденами, вони могли клопотатися про зарахування своїх дітей на цивільну службу, а в училища й університети – без звільнення з товариства. Подальшу еволюцію купецького стану на Чернігівщині спричинив маніфест від 1 січня 1807 р. «Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів до розповсюдження й посилення торговельних підприємств»⁶, який зміцнив відповідні привілеї членів гільдій. Маніфест скасовував так зване «іменне громадянство», передбачене «Жалуваною грамотою містам». Замість нього запроваджувалося престижне «першостатейне» купецтво, до якого належали представники першої гільдії, які провадили лише оптову торгівлю, судовласники й банкіри. Вони отримали право приїздити до царського двору (але тільки особисто, без членів родини), їздити в кареті парою й четвіркою, їм дозволялося носити шпагу, записуватися в так звану «оксамитову книгу» знатних купецьких родів. Водочас було піднято планку розміру гільдійських капіталів. Мінімальний розмір капіталу купця другої гільдії збільшився до 20 тис. руб., а першої – до 50 тис. руб. Розмір оголошеного капіталу став основною ознакою належності до купецького стану⁷, який втрачав свою стійкість, адже в разі зменшення капіталу купець змушений був переходити до нижчих станів, відповідно, розбагатілі міщани й селяни могли записатися в купці. В умовах розвитку торгівлі

---

⁴ Запрещение священникам заниматься торговлей. 1825 г. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 127. Оп. 1–27. Арк. 331–332.

⁵ Грамота на права и выгоды городам Российской империи. *Российское законодательство X–XX веков* : в 9-ти т. Москва. 1987. Т. 5. С. 68–128.

⁶ Полное Собрание Законов Российской империи. Т. 29. № 22418.

⁷ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. Київ, 1967. С. 140.

купецький стан поповнювався і через представників вищого стану. Дворянам дозволялося записуватися в перші дві купецькі гільдії (із зобов'язанням платити гільдійський збір і виконувати всі міські повинності). Незважаючи на підтримку російського уряду, чисельність гільдійського купецтва в першій половині XIX ст. зростала дуже повільно. Податкове населення Російської імперії з 1811 до 1840 рр. збільшилося майже на 70%, гільдійське купецтво – лише на 9% (з 201,2 до 219,4 тис. чоловік). Положення маніфесту 1807 р. доповнила «Додаткова постанова про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів» від 14 листопада 1824 р., яка зменшила повинності, що покладалися на купецтво. Спроба уряду гільдійською реформою Канкринна (1824 р.) обмежити дрібну торгівлю селян і міщан у містах і, відповідно, зміцнити позиції гільдійського купецтва завершилась невдало⁸. Представникам третьої гільдії в галузі фабрично-заводської промисловості дозволялося засновувати підприємства легкої промисловості з кількістю робітників до 32 осіб⁹. Було підтверджено, що купці першої гільдії, які вели тільки оптову чи закордонну торгівлю, називалися «першостатейними» або «негоціантами». Тим, хто не менше 12 років перебував у першій гільдії, дозволялося отримувати звання «комерції радника» чи «мануфактур-радника». Одночасно торговельні права здобули всі дрібні торговці, не записані в гільдії, зокрема й селяни. До того ж купці не могли поселятися в селах на постійне місце проживання. Микола I Указом від 14 жовтня 1827 р. обмежив доступ на цивільну службу представникам заможного купецтва¹⁰. В Указі від 10 квітня 1832 р. замість «першостатейного» купецтва запроваджувалося почесне громадянство, що поділялося на спадкове й особисте. Перше дарувалося купцям, які отримали звання комерції й мануфактур-радника, або тим, які були нагороджені орденом, 10 років перебували в першій гільдії чи 20 років – у другій. Члени цього спадкового й особисто неподатного стану звільнялися від подушного податку, рекрутчини, тілесних покарань. Звання почесного громадянина, що присвоювалося імператорським указом, давало його носіям право участі в муніципальних виборах того міста, де була їхня власність, та бути обраними на громадські посади.

В усі часи основним заняттям купецтва вважалася торгівля. Протягом першої половини XIX ст. на Чернігівщині продовжували еволюціонувати її форми та характер. Співіснування різних форм торгівлі (від найбільш сучасних до ярмаркової й розносної) відбивало багатуокладність економіки регіону. Велику роль, незважаючи на розвиток стаціонарної торгівлі, продовжували відігравати періодичні форми товарообміну – ярмарки, на яких центральними були постаті купців-оптовиків. Завдяки їхній діяльності кількість ярмарків на Чернігівщині за перші 50 років XIX ст. зросла з 111 до 223. Міжнародна торгівля на Чернігівщині продовжувала здійснюватись переважно через

---

⁸ Рындинский П.Г. Гильдейская реформа Канкринна 1824 года. *Исторические записки*. Москва. 1952. Т. 40. С. 111, 138.

⁹ Державний архів Чернігівської області. Ведомости о свечных заводах принадлежащих купцам 3-й гильдии Гр. Калинскому и Ф. Крапивену за 1834. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3577. Арк. 2–6.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Т. 39. № 30. С. 115.

греків та інших іноземців, тоді як внутрішню контролювали росіяни¹¹. На відміну від купців українського походження, грецьким купцям Чернігівщини вдалося залишитися вільними від положень Міської грамоти. Спочатку їх було звільнено від усіх служб і повинностей універсалом Б. Хмельницького від 2 травня 1657 року. Пізніше на прохання Ніжинського грецького братства Катерина II видала указ про продовження економічних привілеїв греків, звільнення їх від податків і квартирування військ та забезпечення функціонування в Ніжині окремих грецького магістрату та суду¹². Цим скористалися близько 500 грецьких сімей Ніжина, які тримали у своїх руках торгівлю з Османською імперією¹³. Здебільшого завдяки існуванню грецького братства Ніжин був більш космополітичним містом, ніж інші. На час скасування автономії там було 163 українських, 90 російських і приблизно 700 грецьких, болгарських і волоських купців. Тоді ж до міста почали прибувати євреї. У 1797 р. міщани звернулися до імперської влади з проханням заборонити їм поселятися в Ніжині¹⁴. Петиції залишилися без відповіді, і в середині століття місто стало ще більш космополітичним – додалось понад дві тисячі єврейських купців і ремісників¹⁵. Оскільки грецьке братство зберегло свої привілеї, у Ніжині одночасно було два уряди і дві судові системи¹⁶.

У 1781 р. в Чернігівському намісництві мешкало 834 купці (535 росіян і 299 українців). У 1782 р. серед 1 483 купців, зареєстрованих на Чернігівщині (за винятком іноземців), нараховувалось 896 росіян і 587 українців¹⁷. На території регіону не було жодного купця-українця, який би мав до тридцяти тисяч карбованців власного капіталу. У 1800 р. в регіоні постійно мешкало: купців першої гільдії: чоловічої статі – 33, жіночої статі – 33 душі; купців другої гільдії: чоловічої статі – 93, жіночої статі – 87 душ; купців третьої гільдії: чоловічої статі – 4 465, жіночої статі – 4 341 душа¹⁸. У 1802 р. на час створення Чернігівської губернії: купців-християн було 3 720, купців-євреїв – 17. У 1834 р. після проведення 8-ї ревізії в губернії загалом проживало 1 392 374 чол., з них 692 832 душі чоловічої статі і 699 572 душі жіночої статі. До купецького стану належало 4 860 чоловік. За ревізією 1835 року, купців євреїв чоловічої статі в Чернігівській губернії вже налічувалося 767 душ¹⁹. Згідно з результатами

---

¹¹ Пиріг П.В. З історії торгівлі у другій половині XVII століття. Україна – Греція, історія та сучасність. Київ, 1993. С. 112–114.

¹² Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. № 16250. 1 октября 1785 г.

¹³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. С. 83.

¹⁴ Прошение «граждан» города Нежина о запрещении евреям розничной торговли. Изд. В.С. Иконников. *Киевская старина*. 1898. № 6. С. 86–89.

Прошение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках Малороссии 1797 г. Изд. А. Лазаревский. *Киевская старина*. 1902. № 7–8. С. 12–15.

¹⁵ Географическо-статистический словарь Российской империи. Т. 3. С. 569; Город Нежин. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1846. Т. 13. С. 261–298.

¹⁶ Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині. *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської (або Української) Академії наук*. 1929. Т. 24. С. 109–205.

¹⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев. 1851. С. 121.

¹⁸ Топографічний опис Малоросійської губернії за 1798–1800 рр. Російський державний військово-історичний архів. Ф. Військово-ученого архіву. Спр. 18 351. Арк. 1–144.

¹⁹ Кеппен П. Девятая ревизия. Санкт Петербург, 1857.

9-ї ревізії, в губернії мешкало: купців-християн – 2 867 душ, купців-євреїв – 767. Загалом до цього стану належало 3 634 душі. Згідно з даними 10-ї ревізії, на Чернігівщині вже мешкало 7 978 купців, тобто за 25 років їхня кількість зросла тут на 4 344 чол. Найбільш впливовими купцями в першій половині XIX ст. на Чернігівщині були: Терещенко – хлібний торговець з м. Глухова, Шведев, який вів торгівлю прядивом у м. Новозибкові, і Філатов – торговець красним товаром із м. Стародуба. За переписом 1851 р., у Чернігівській губернії українських купців було більше, ніж єврейських (2 848 і 767 відповідно), але навіть у цьому випадку широкомасштабна торгівля перебувала в руках євреїв. Християни не мали достатнього капіталу для першої гільдії, тоді як у ній були зареєстровані 59 єврейських купців (у другій гільдії – 82 християнина і 15 євреїв; у третій гільдії – 2 766 і 693 чоловіки відповідно)²⁰. До цього слід додати ще 900 греків, волохів, персів і молдаван, які належали до грецького братства і не могли вступати в російські купецькі гільдії. На жаль, немає можливості точно підрахувати кількість російських купців на Чернігівщині. Джерела й деякі наукові праці вказують на те, що у внутрішній торгівлі, особливо на ярмарках, панували росіяни та євреї²¹. М. Домонтович уважав, що дві третини купців Чернігівської губернії були росіянами та євреями і лише одну третину становили українці²².

На рубежі XVIII – XIX ст. у м. Чернігові щотижня по понеділках і п'ятницях проходили торги, крім того, чотири рази на рік збиралися ярмарки: перша – 6-го січня, друга – 8-го липня, третя – 20-го вересня, четверта – у десяту п'ятницю. Купці Чернігова торгували красним німецьким і руським товаром, дьогтем, сіллю, склом, тютюном, залізом, рибою свіжою і в'яленою, гарячими напоями, виноградним вином, бакалією, горілкою, вирушали торгувати по Десні й Дніпру на байдаках до Кременчука. На ярмарки приїздили ніжинські купці: Лука Велентей, Яків Григорович, греки Іван Клеца і Анастасій Балан, міщанин Андрій Казин, київський купець із дворян Іван Шик, московський купець із іноземців Олексій Кони, з міста Острога Волинської губернії єврей Ханчик; бердичівські купці Нотка Кошкин і Гершка Зейлекович, курський купець Василь Межовський, рильський Совостіян Шелехов; калуські: Михайло Жердев, Козьма Сорокин, Андрій Новиков, Семен Прянишников, міщани Павло Белоглазов і Петро Шевяков; стародубські: купець Трохим Щербаков і міщанин Осип Шелкановцов; погарський міщанин Федір Радієвський. Торгували вроздріб. У 1846 р. прибутки Чернігова становили 18 756 руб. 78 коп. сріблом, а витрати – 17 847 руб. 6 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом. Залишок становив 909 руб. 71 $\frac{1}{4}$ коп. сріблом. У місті тоді мешкало 7 025 чоловік, з них купців 2-ї гільдії – 32, купців 3-ї гільдії – 108. Найзаможнішим уважався купець Григорій Єлько, який мешкав біля водяних (шилових) воріт²³.

²⁰ О количестве купцов в Козелецком уезде. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 214–215.

²¹ Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург, 1858. С. 12–15, 47 і ін.

²² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. Санкт-Петербург, 1865. С. 156.

²³ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ, 1997. С. 259.

Активну торгівлю купці вели і в інших населених пунктах Чернігівщини. На початку XIX ст. в заштатному містечку Городня кожного тижня в суботу відбувалися торги, на яких торгували купці й міщани цього містечка в лавках різним дрібним товаром, а на площах – сіллям, рибою, дьогтем, склом, глиняним посудом, залізом, хлібом та іншими товарами. У Городні щорічно влаштовували чотири ярмарки. На них приїжджали купці з Чернігова, Ніжина та Березного з красним товаром, вели оптову та роздрібну торгівлю сіллям, рибою тощо. У містечку Любеч у першій половині XIX ст. по понеділках збиралися торги та двічі на рік проходили ярмарки. Купці з Чернігова, Березного, Городні та посаду Добрянки привозили сюди різноманітний дрібний товар. Завдяки цьому любецькі ярмарки відвідували понад три тисячі чоловік²⁴. З 1802 р. торговельно-ремісничим осередком було містечко Седнів, у якому щотижня по п'ятницях відбувалися торги та щороку проходив ярмарок, який розпочинав свою роботу 20 липня і тривав три дні. Його відвідували купці з Чернігова, Березного і Городні, привозячи для продажу різноманітні дрібні товари. Від загального розвитку торгівлі на Чернігівщині були відокремлені тільки військові поселення. На час їх заснування в 1817 р. території, що ввійшли до їхнього складу, вже були втягнуті в процес розвитку товарно-грошових відносин. Однак керівництвом військових поселень, як правило, ці факти не бралися до уваги, оскільки основною метою поселень було забезпечення чинних військ продовольством і фуражем²⁵.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, наприкінці XVIII ст. на Чернігівщині був законодавчо оформлений купецький стан, представники якого залежно від майнового цензу належали до однієї з трьох гільдій, купецьке звання не було довічним і не передавалося в спадщину. Практичне розширення прав і привілеїв купецтва протягом першої половини XIX ст. було реакцією на фактичне зростання його економічного впливу в країні, адже право на заняття торгово-промисловою діяльністю й одержання прибутку було головним його привілеєм. Через нагородження різними званнями, чинами й орденами уряд сприяв піднесенню соціального статусу заможних купців, посилював престиж заняття торгово-промисловою діяльністю. Водночас, починаючи з другої третини XIX ст. було вжито заходів для обмеження переходу їх до дворянства, що виявилось в Указі Миколи I від 14 жовтня 1827 р. та запровадженні звання почесного громадянина.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. Київ, 1972. 240 с.
2. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 1959. № 5. С. 36–52.

---

²⁴ Любеч. Торги. 4 вересня 1802 р. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 127. Оп. 13. Спр. 14. Арк. 207.

²⁵ Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.). Днепропетровск, 1982. С. 83.

3. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. Київ, 2004. 80 с.
4. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. *УІЖ*. 1974. № 3. С. 36–43.
5. Крутиков В.В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России. *Из истории буржуазии в России*. Томск, 1982. С. 47–63.
6. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст. *УІЖ*. 1996. № 2. С. 65–73.
7. Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2003. 280 с.
8. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.). *УІЖ*. 2006. № 3. С. 16–41.
9. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. Київ, 2004. 314 с.
10. Мудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. Суми, 2003. 192 с.
11. Запрещение священникам заниматься торговлей. 1825 г. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 127. Оп. 1–27. Арк. 331–332.
12. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. Российское законодательство Х – ХХ веков : в 9-ти т. Москва. 1987. Т. 5. С. 68–128.
13. Полное собрание законов Российской империи. Т. 29. № 22418.
14. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. Київ, 1967. С. 140.
15. Рындзюнский П.Г. Гильдейская реформа Канкрина 1824 года. *Исторические записки*. Москва. 1952. Т. 40. С. 111, 138.
16. Ведомости о свечных заводах принадлежащих купцам 3-й гильдии Гр. Калинскому и Ф. Крапивенову за 1834. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3577. Арк. 2–6.
17. Полное собрание законов Российской империи. Т. 39. № 30. С. 115.
18. Пиріг П.В. З історії торгівлі у другій половині ХVІІ століття. *Україна – Греція, історія та сучасність*. Київ, 1993. С. 112–114.
19. Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. № 16250. 1 октября 1785 г.
20. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. С. 83.
21. Прошение «граждан» города Нежина о запрещении евреям розничной торговли / Изд. В.С. Иконников. *Киевская старина*. 1898. № 6. С. 86–89.
22. Прошение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках Малороссии 1797 г. Изд. А. Лазаревский. *Киевская старина*. 1902. № 7–8. С. 12–15.
23. Географическо-статистический словарь Российской империи. Т. 3. С. 569.
24. Город Нежин. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1846. Т. 13. С. 261–298.
25. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені. *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської (або Української) Академії наук*. 1929. Т. 24. С. 109–205.

26. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. С. 121.
27. Топографічний опис Малоросійської губернії за 1798–1800 рр. *Російський державний військово-історичний архів*. Ф. Військово-ученого архіву. Спр. 18 351. Арк. 1–144.
28. Кеппен П. Девятая ревизия. Санкт-Петербург, 1857.
29. О количестве купцов в Козелецком уезде. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 214–215.
30. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург, 1858. С. 12–15, 47 і ін.
31. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник. Москва : Домонтович ; Санкт-Петербург, 1865.
32. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ, 1997. С. 259.
33. Любеч. Торги. 4 вересня 1802 р. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 127. Оп. 13. Спр. 14. Арк. 207.
34. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.). Днепропетровск, 1982. С. 83.